

Het huis Scharlaken te Dordrecht: de oudste Lakenhal van de stad, vervolgens woonhuis en Waag (13de - 16de eeuw)

Archeologie en geschiedenis van een opmerkelijk huis¹

Herbert Sarfatij

Het Waagterrein in Dordrecht

In 1986/87 is op het terrein waar zich de Waag van Dordrecht bevonden heeft een opgraving uitgevoerd. Het waagegebouw zelf was al geruime tijd daarvoor, in het kader van de zeer ingrijpende sanering van de binnenstad uit de zestiger jaren, gesloopt. Sindsdien was de plek jarenlang onbebouwd gebleven. De realisering van plannen ter invulling van het gat in de huizenrij maakte een archeologisch onderzoek gewenst.

Dit onderzoek sloot aan bij een lange reeks van opgravingen die sedert 1968 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in dit deel van de binnenstad waren uitgevoerd. De gehele reeks omvatte drie complexen van opgravingen die met de moderne straatnamen Waag, Groenmarkt en Tolbrugstraat-Waterzijde aangeduid kunnen worden (afb. 1). In feite overdekten zij een groot deel van het westelijke binnenstadsgebied, in ieder geval het oudste gedeelte daarvan.² Overblijfselen van 30 afzonderlijke middeleeuwse bouwwerken, merendeels huizen, met een in de loop van de eeuwen veranderde percelering werden aangetroffen.³ Het grootste huis, dat bovendien vrijwel volledig te traceren was, bevond zich op het terrein van de Waag.⁴

Dit huis was een groot rechthoekig bakstenen gebouw dat haaks op de straat stond. Deze straat was de westelijke van de twee oude hoofdstraten van de stad aan weerszijden van de centraal gelegen Oude Haven. Dit water, meestal Voorstraatshaven genoemd, was van oorsprong een kreek in het veengebied waarlangs op de kleiige oevers de beide straten en de eerste bebouwing zijn ontstaan. De westelijke hoofdstraat draagt van zuid naar noord de namen Grotekerksbuurt – Groenmarkt – Wijnstraat, de oostelijke hoofdstraat heet over de totale lengte Voorstraat en is de naamgever voor de haven geweest.

Uit het archeologische onderzoek bleek dat het huis twee hoofdbouwfases heeft gekend. Fase I dateerde uit het tweede kwart van de 13de eeuw en wel uit het begin daarvan zodat een nadere inperking tot circa 1225 geoorloofd is. Fase II dateerde uit het derde kwart van de 14e eeuw met ook hierbij een voorkeur voor het eerste gedeelte daarvan, zodat in dit geval beter van circa 1360 gesproken zou kunnen worden.⁵ De bouwfases sloten in hoofdlijnen weliswaar op elkaar aan, in uiterlijk en ook functio-

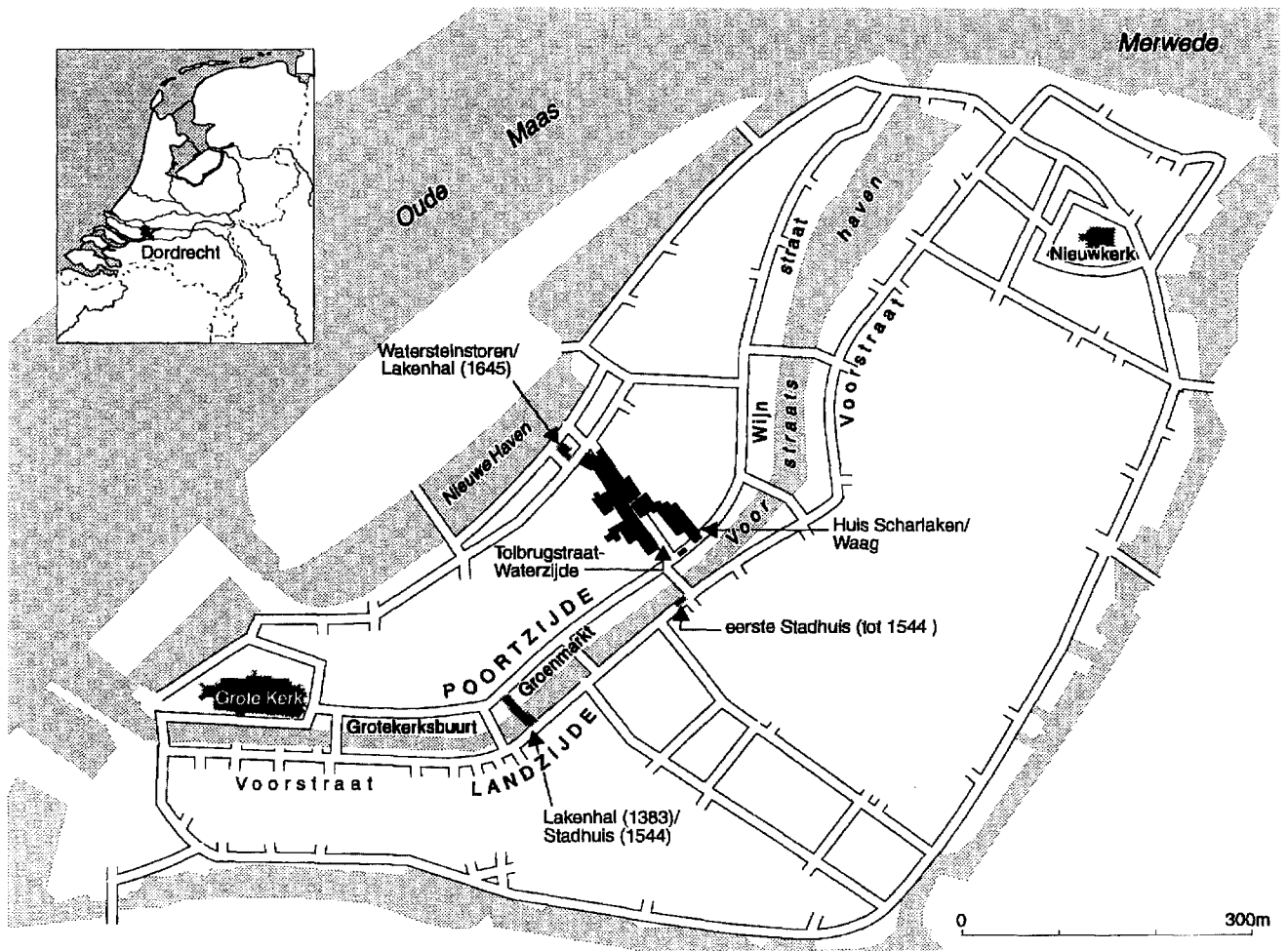
neel waren zij toch sterk verschillend. Van beide staat vast dat zij betrekking hebben gehad op het historisch bekende huis Scharlaken. Sedert het einde van de 16e eeuw was in dit huis de Stadswaag van Dordrecht gevestigd. Gezien de late datering daarvan, dit in vergelijking met de totstandkoming van beide hoofdbouwfases, heeft het archeologische onderzoek zich minder op deze laatste functie gericht. Bovendien kon het om redenen die nog uiteengezet zullen worden daarover ook niet veel nieuws aandrazen. Des te intrigerender was echter de vraag naar oudere functie(s?) van het gebouw. Op grond van bouwkundige elementen die met name in fase I werden aangetroffen, ontstond al tijdens de opgraving de idee dat het wellicht om de eerste lakenhal van Dordrecht kon gaan. Deze veronderstelling zal hier verder worden uitgewerkt.

De archeologische gegevens van het eerste huis⁶

Het huis van bouwfase I had een rechthoekig grondplan van buitenwerks 9 x 35 m² (afb. 2). Het bestond uit twee delen: een rechthoekige, gesloten en binnenwerks 22 m lange zaal aan de voorzijde met aansluitend een L-vormige 11 m diepe achterkamer. De bouwwijze van beide delen was volkomen gelijk, zodat zij in één bouwstroom tot stand gekomen moeten zijn. Het bouw materiaal was baksteen van het formaat 28/29 x 14/15 x 7,5 cm. Alle muren stonden met tweezijdig uitgemetselde brede voeten op pakketten van liggend hout in de vorm van afwisselend balk- en plankhout. Het hout was gedeeltelijk speciaal vervaardigd funderingshout, gedeeltelijk bestond het uit secundair gebruikte stukken bouwhout. Op één plaats waren ook delen van scheepshuid toegepast.

Het gebouw was zeker vanaf de straat toegankelijk, maar hoeveel ingangen daar waren kon niet worden vastgesteld.⁷ Wel was er een aanwijzing voor een lage stoep met treden langs de voorgevel. Aan de achterzijde van het huis bevond zich een middendoorgang in de achtergevel.

Vanuit de voorzaal was de achterkamer bereikbaar via drie doorgangen in de scheidingsmuur (afb. 3). Er was een deur in het midden met aan de zaalkant aan elke kant van de doorgang een uitgemetselde bakstenen pilaster op een hardstenen sokkel. De twee andere deuren bevonden zich in de uiteinden van de scheidingsmuur. Ter verlichting van beide ruimten was in de langsmuren en de ach-

Afb. 1. Dordrecht. Vereenvoudigd plan van de binnenstad. Het gebied van de opgravingen Waag/Groenmarkt/Tolbrugstraat-Waterzijde is in zwart aangegeven (tek. ROB, Amersfoort).

termuur een doorgaande rij lamplissen aangebracht. De nissen met kepevormige afdekking waren in de voorzaal 33 cm en in de achterkamer 30 cm diep, alle bij een hoogte van gemiddeld 60 cm. Slechts op één plaats – in de westmuur van de achterkamer – viel een spoor van een venster te ontdekken.

Het huis was nogal verzakt in noordwestelijke richting. Varkens in het oorspronkelijke metselwerk toonden aan dat de verzakking al tijdens de bouw was gaan optreden. Het verschil in draagkracht tussen de steviger ondergrond van de oeverwal onder het voorgedeelte van het huis en de geleidelijk naar achteren toe steeds slapper wordende veengrond onder het achterste deel zal hier debet aan zijn geweest. Op den duur bedroeg het hoogteverschil tussen voor en achter 2,20 m! Het ziet er naar uit dat de verzakking tamelijk snel zijn beslag heeft gekregen, wellicht zelfs in enkele decaden. Een gevolg was dat vanaf het begin bouwkundige aanpassingen noodzakelijk waren met sterke effecten op het oorspronkelijke bouwplan. Zo

moest de vloer voortdurend verhoogd en rechtgetrokken worden – er werden zes niveaus vastgesteld – en vonden er aanpassingen bij de deuren plaats. De laatste werden hetzij met verhoogde drempel op het niveau van de nieuwe vloer gebracht dan wel definitief dichtgezet. Verschillende lamplissen kwamen zo dicht bij de nieuwe niveaus dat zij maar dichtgezet werden, andere verdwenen bij een volgende egalisatie van de vloer geheel onder de grond. Een belangrijke verandering in de constructie van het gebouw als geheel betekende ook de plaatsing van twee zware eikehouten staanders op sloffen in de lengte van de voorzaal. Vermoedelijk waren de staanders noodzakelijk geworden ter ondersteuning van de eveneens genivelleerde, zo niet verhoogde vloer van de eerste verdieping. Het spreekt vanzelf dat door dit alles de oorspronkelijke toestand van de ruimte op de begane grond sterk gewijzigd was, wat mogelijk ook gevolgen voor het gebruik hiervan en zelfs voor dat van het gehele gebouw gehad kan hebben.

De genoemde veranderingen hebben zich voorgedaan vanaf het begin van de bouw tot in het derde kwart van de 13de eeuw. Nadien lijken er 100 jaren lang nauwelijks nog bouwkundige ingrepen van betekenis te zijn uitgevoerd. In het derde kwart van de 14e eeuw, echter, wordt het gebouw tot aan het maaiveld afgebroken en op de in de grond gelaten muurresten van fase I in verkorte vorm als fase II weer opgebouwd. Met deze verandering in constructie lijkt ook de functie van het huis Scharlaken definitief te zijn gewijzigd.

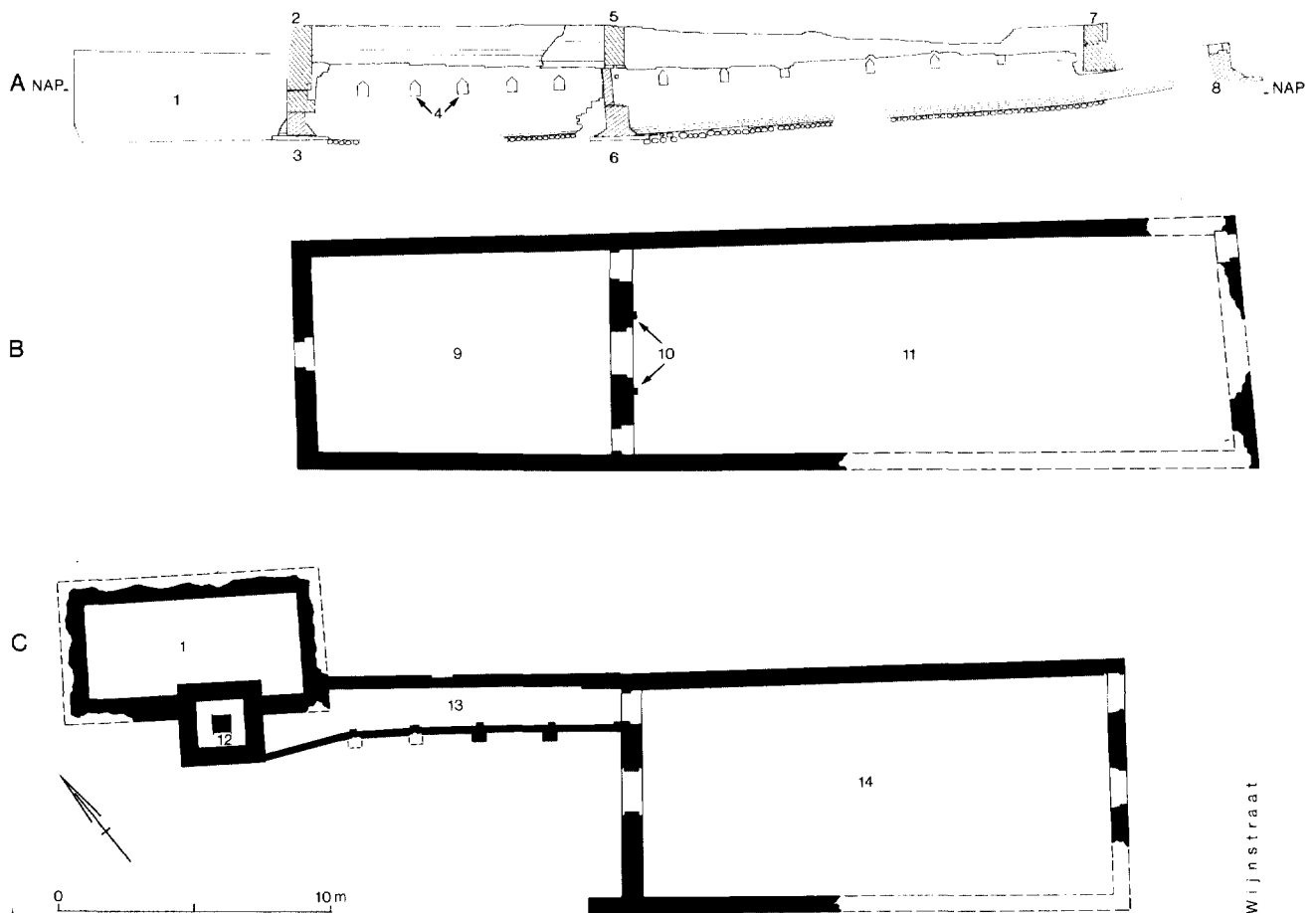
Laken en lakenhandel in Dordrecht

Dordrecht is vanaf het begin van haar geschiedenis nauw met de lakenhandel verbonden geweest. De eerste vermelding als stad – uit het jaar 1200 – is in een oorkonde voor het gilde of *ansa* der wantsnijders ter plaatse.⁸ Alles pleit ervoor om in dit eerste bewijs van een stedelijk bestaan ook werkelijk het begin van de stad te zien. Zo zijn er ze-

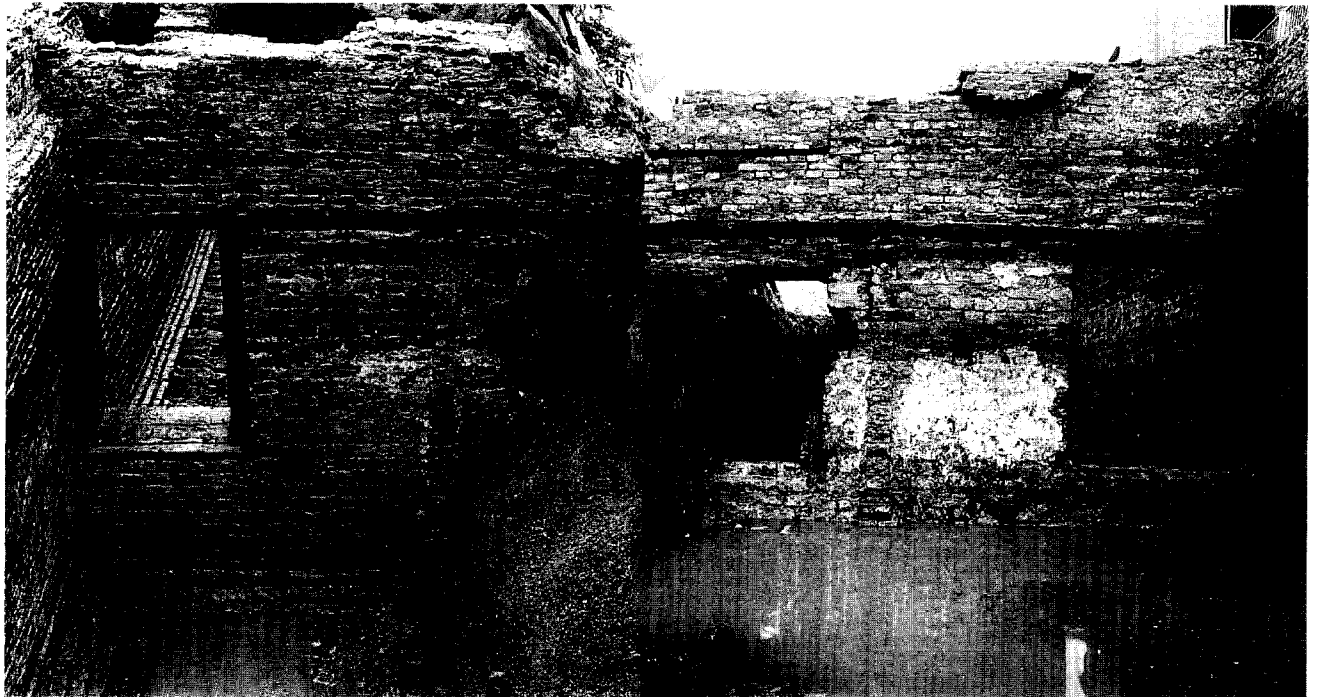
ker geen historische,⁹ noch archeologische¹⁰ aanwijzingen voor stedelijke activiteiten van vòòr dat jaar.

Het was het handelsverkeer over het net van waterwegen in de Rijn-Maas-delta, in welks centrum Dordrecht lag, dat de drijvende kracht is geweest bij de snelle stadwording in de loop van de 13de eeuw. In dit handelsverkeer speelde laken een rol van betekenis. Zo blijkt in het midden van de eeuw laken – met wijn, staal en ijzer – tot de vier voornaamste handelsgoederen te behoren. Zij zijn in 1250 met het volle toltarief belast, in tegenstelling tot andere waren die onder een lager tarief vallen.¹¹

Naast de lakenhandel, die in de 13de en 14de eeuw tot grote bloei kwam, verliep de ontwikkeling van de draperie, de lakennijverheid, veel langzamer. Pogingen om deze in Dordrecht van de grond te krijgen lijken weinig succesvol te zijn geweest. Bij een eerste actie in die richting, in de jaren 1276-1277, nodigden graaf Floris V van Holland als de landsheer en schepenen van Dordrecht als het stadsbestuur gezamenlijk vreemde ambachtslieden in de

Afb. 2. Het huis Scharlaken. A Aanzicht van de noordoostelijke langsmuur. B Plattegrond van huis Scharlaken 1. C Plattegrond van huis Scharlaken 2. De cijfers behorende bij Scharlaken 1 zijn: 3) achtergevel, 4) rij lampnissens, 6) scheidingsmuur, 8) voorgevel, 9) achterkamer op de begane grond, 10) scheidingsmuur met drie deuren en pilasters aan weerszijden van de middendoorgang, 11) voorzaal op de begane grond. De cijfers behorende bij Scharlaken 2 zijn: 1) toren met beerput in de kelder, 2) zuidelijke torenmuur, 5) achtergevel, 7) voorgevel, 12) traptoren, 13) gang, 14) ruimte op de begane grond (tek. ROB, Amersfoort).

Afb. 3. Fotomontage van de scheidingsmuur van Scharlaken 1 overbouwd door de achtergevel van Scharlaken 2, uit het zuidoosten. Aan weerszijden van de middendeur afkapsoren van twee uitgemeselde muurpilasters boven hardstenen sokkels. Hogerop in de opening balken van secundair aangebrachte drempels (foto ROB, Amersfoort).

wol- en lakenindustrie uit zich in de stad te vestigen.¹² De pogingen moeten in het licht gezien worden van het Hollandse streven de import van Engelse wol van Vlaanderen naar Holland te verplaatsen en bij voorkeur in Dordrecht te vestigen. In de zeventiger jaren van de 13de eeuw leek hier een gereede kans op te bestaan toen de Engels-Vlaams politieke tegenstellingen zelfs uitliepen op een formeel Engels uitvoerbod naar Vlaanderen.¹³

Nadat de plannen echter mislukt waren om de Engelse wolstapel in de stad gevestigd te krijgen, schijnt de draperie nog maar weinig gelegenheid te hebben gehad zich verder te ontwikkelen. Tot ver in de 14de eeuw bespeurt men nauwelijks iets van deze tak van nijverheid. Wanneer bij de politieke beweging van 1367 de gilden in een gemeenschappelijke actie sterk op de voorgrond treden, schijnt het gilde der drapeniers maar van ondergeschikt belang te zijn geweest. Daaruit maakt J.F. Niermeyer bij zijn analyse van deze beweging op dat het gilde als zodanig toen nog niet lang zal hebben bestaan.¹⁴ Maar ook daarna was van enige ontwikkeling van belang geen sprake. De conclusie moet wel zijn dat de lakennijverheid in Dordrecht als een op productie gerichte bedrijvigheid steeds een ondergeschikte positie ingenomen heeft.

De lakenhandel, daarentegen, heeft zich in de 14de eeuw steeds verder weten te ontwikkelen. Deze ontwikkeling is op te vatten als een afschaduwing van de algemene handelspolitiek van de stad in deze tijd, welke politiek sterk op concentratie gericht was. De basis hiervoor lag in

de stapeldwang voor bijna alle handelswaren die over de waterwegen rondom de stad vervoerd werden. Het betekkende dat al deze goederen in Dordt op de markt gebracht moesten worden. In samenhang hiermee kan men ook het streven plaatsen om het Vlaamse Hanzekantoor naar Dordrecht over te brengen toen dit, tijdelijk, uit Brugge teruggetrokken werd. Maar toen dit tussen 1358 en 1360 voor de eerste maal ook zover kwam, was het gewin voor Dordrecht gering. Immers, de export van het Vlaamse laken ging veelal over land, onttrok zich zodoende aan de Hanzedwang en bereikte aldus de Dordtse markt in het geheel niet.¹⁵

Na 1367 echter gingen, onder invloed van de toegenomen kracht van de gilden, nieuwe impulsen naar de lakenhandel uit. In dit verband is geweest op de bouw van een nieuwe lakenhal (1383), een nieuwe keur voor de lakenhandel (1387) en een hernieuwde poging de Engelse wolstapel alsnog naar Dordrecht te verleggen (1390).¹⁶ Het verdere verloop van deze geschiedenis moet hier grotendeels onbesproken blijven, aangezien het in het verband van onze stelling nu wenselijk is eerst de plek waar de handel feitelijk plaatsvond, de lakenhal, aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

De drie Lakenhallen van Dordrecht

Op historische gronden valt vast te stellen dat Dordrecht minstens drie verschillende lakenhallen gekend heeft. Zij

kunnen in chronologische volgorde met de letters A, B en C aanduid worden. De letters hebben alleen betrekking op de perioden waarin deze gebouwen ook werkelijk als lakenhal functioneerden. Daartussen zijn er echter tamelijk duistere intermezzi geweest waarin het niet erg duidelijk is waar de lakenhandel uitgeoefend werd.

In de jongste periode (C) was de Lakenhal ondergebracht in de zogenoemde Watersteinstoren. Dit was oorspronkelijk een geïsoleerde haventoren aan de zuidoostkant van de Nieuwe Haven. Archeologisch onderzoek ter plaatse heeft aangetoond dat de nu verdwenen toren in het derde kwart van de 14de eeuw om defensieve redenen ongeveer gelijktijdig met de nieuw aangelegde haven tot stand is gekomen.¹⁷ Vanaf het midden van de 17de eeuw tot aan de definitieve afloop van de traditionele lakenhandel in de stad, omstreeks het midden van de 18de eeuw, bevond zich in dit gebouw een belending de laatste stedelijke Lakenhal.¹⁸

De eeuw die er aan voorafging moet als een van de duistere intermezzi aangemerkt worden. Zij ligt tussen de vestiging van de lakenhandel in de Watersteinstoren en het vertrek uit de lakenhal van de periode B. Of in die tussentijd de lakenhandel zich op een vaste plaats afgespeeld heeft, en zo ja waar, is niet bekend. Het kan ook zijn dat het laken gaandeweg steeds meer bij de koopman thuis verhandeld werd of op uitstedige markten. In deze richting wijzen in ieder geval de herhaalde oproepen aan de lakenkooplieden uit de 15de eeuw om hun negotie alleen op de Hal te bedrijven. Welke oproepen overigens maar geringe navolging schijnen te hebben gevonden.¹⁹

Was de Lakenhal uit periode C eerder een geval van 'inwoning' in een bestaand gebouw, de Lakenhal van periode B was speciaal voor dit doel gebouwd. Weliswaar veranderde later zijn functie en daarmee ook het uiterlijk nogal ingrijpend, in grote lijnen is Lakenhal B nog redelijk goed te traceren in het huidige Stadhuis. Vanaf 1544 kende het gebouw deze laatste functie. De gotische kern weerspiegelt echter nog steeds de oude dwars over de Voorstraatshaven geplaatste markthal waarvan vaststaat dat deze vanaf 1383 als Lakenhal werd opgericht.²⁰

De historische bronnen laten er geen twijfel over bestaan dat er ook vòdr 1383 een lakenhal was. Zo is er bijvoorbeeld in een keur voor het gilde van de wantsnijders van vòdr 1367 verschillende malen sprake van een hal. In deze hal, die ook wanthuis genoemd wordt, stonden de kramen van de gildeleden opgesteld.²¹

Bij gelijkstelling van deze hal, aan te duiden als de Lakenhal uit periode A, met bouwfase I van huis Scharlaken onder uitsluiting van de daaropvolgende bouwfase – voor de argumentatie zie hieronder – ontstaat wederom een chronologisch hiaat. Immers, eerder is gesteld dat de overgang van bouwfase I naar bouwfase II op archeologische gronden (vroeg) in het derde kwart van de 14de eeuw, zeg omstreeks 1360, gedateerd moet worden. Waar zich de Lakenhal in de tijd tot aan de voltooiing van de nieuwe hal na 1383 bevonden kan hebben is onbekend.

Ook deze betrekkelijk korte periode kan daarom als een van de duistere intermezzi aangemerkt worden.

De naam Scharlaken

De naam Scharlaken die met het opgegraven huis verbonden is leidt allereerst naar de vraag of hierin ook een verbinding met het product *laken* en de hiermee gepaard gaande bedrijvigheid gezien kan worden. Hiertoe is het nodig de verschillende betekenissen van het woord *scharlaken* te analyseren.²² Daarbij zijn drie gebieden te onderscheiden: ten eerste wollen stoffen, ten tweede familienaamen, en ten derde plaatsnamen.

Scharlaken is in de lakennijverheid een algemene aanduiding voor fijne wollen stoffen in uiteenlopende kleuren, heel vaak echter helder rood.²³ Het kan ook zijn dat met de naam alleen de kleur van het laken aangegeven is; ook hier geldt dat meestal, maar niet uitsluitend, helder rood bedoeld is. Daarnaast wordt in de bronnen voor het Dordtse handelsverkeer de productnaam scharlaken speciaal gebruikt om laken van hoge kwaliteit dat dientengevolge (zeer) duur is aan te geven.²⁴

De oudste vermeldingen van Scharlaken als familienaam vindt men in Vlaanderen en wel te Diksmuide (1225), Ieper (1280), het Vrije van Brugge (1295) en Brugge (1345).²⁵ De laatste vermelding is vooral interessant omdat het een wever uit Diksmuide betreft die als poorter in Brugge toegelaten werd. Ook in Dordrecht is de familienaam bekend. Sedert het einde van de 15de eeuw was er een voornaam geslacht Scharlaken dat enige eeuwen in de bronnen voorkomt.²⁶ In dit laatste geval schijnt echter de familienaam te zijn afgeleid van het huis van die naam. Met lakenhandel en/of -bedrijvigheid heeft hij in ieder geval niets van doen gehad (zie dienaangaande ook hieronder).

De plaatsnaam Scharlaken heeft betrekking zowel op land- en perceelsnamen, als op huisnamen. Als perceelsnaam komt hij voor in Holland in de 14de eeuw en in Vlaanderen in de lange tijdsspanne van de 14de tot de 20ste eeuw.²⁷ De huisnaam vinden we natuurlijk in Dordrecht, maar niet alleen daar. Ook Utrecht heeft een huis Scharlaken gekend.

Het huis Scharlaken in Utrecht²⁸ wordt voor het eerst vermeld in 1381.²⁹ Hierin bevonden zich toen *wantkisten*, die opgevat kunnen worden als bergplaats voor het laken, maar ook als verkoopstal in de hal waarin de kist voor het laken was opgenomen.³⁰ De *wantkisten* werden volgens deze, maar ook andere teksten uit de 14de eeuw regelmatig verpacht. Een eeuw eerder was dit huis met de kisten al aangeduid als wanthuis.³¹ Het staat dus vast dat het huis Scharlaken in Utrecht toen een lakenhal in zich bergde. Het staat echter evenzeer vast dat er nog weer drie kwart eeuw eerder op die plek geen lakenhal was. In 1227 was er namelijk de wijnmarkt gevestigd.³² Het jaar van de eerste vermelding van de naam Scharlaken, 1381, schijnt ook het einde van het huis als lakenhal te zijn geweest.

Enkele maanden later blijken de *wantkisten* uit het huis verdwenen te zijn³³ en zij keren later in de bronnen ook niet meer terug.

In Dordrecht gaat de naam Scharlaken terug tot het jaar 1312, wanneer het huis van die naam voor eerst vermeld wordt.³⁴ Bij de volgende vermelding uit 1323 dient het huis ter localisering van een er tegenover gelegen steiger.³⁵ De daaropvolgende vermeldingen hebben alle betrekking op het huis na de herbouw tot fase II, waarop hieronder teruggekomen wordt. Anders dan in Utrecht hebben de geschreven bronnen in Dordrecht over een speciale functie van het huis in het eerste kwart van de 14de eeuw geen uitsluitsel gegeven. Hier heeft echter het archeologische onderzoek door het blootleggen van het gebouw een materiële beeld kunnen verschaffen. Het is met name de inrichting van de begane grond uit bouwfase I die de mogelijkheid heeft verschaft dit beeld nader in te vullen.

De begane grond in huis Scharlaken I

Wat voor alles opvalt in het uiterlijk van de begane grond van Scharlaken I is het voornamelijk karakter van dit gebouw. Er is de indeling van een grote voorzaal die met drie representatieve doorgangen verbonden is met de even brede achterkamer. Verder wijst het uitzonderlijke voorkomen van de lange doorgaande rijen van lampnissen in de wanden op een bijzondere behoefte aan kunstmatige verlichting. Een behoefte die zich moeilijk lijkt te verhouden tot het gangbare huishoudelijke gebruik in woningen. En tenslotte kan ook het ontbreken van enig spoor van een haard of vuurplaats wijzen op een bijzonder gebruik dat van deze ruimten gemaakt werd. Weliswaar zijn geen directe aanwijzingen voor een specifiek gebruik gevonden, een publieke functie lijkt op grond van vorengaande meer voor de hand te liggen.

In zijn plattegrond onderscheidt huis Scharlaken I zich nauwelijks van de grote huizen uit de eerste helft van de 13de eeuw die in verschillende steden in de Nederlanden voorkomen. De bekendste voorbeelden vindt men nog in Utrecht³⁶ en Gent.³⁷ Een opmerkelijk verschil doet zich echter voor bij de inrichting van de begane grond waar het de verlichting betreft.

In de grote huizen moet de ruimte op de begane grond bij gebrek aan invallend daglicht doorgaans tamelijk donker zijn geweest. Dit zal ook voor huis Scharlaken I in Dordrecht hebben gegolden. De eerder genoemde rijen van lampnissen zullen hierin hebben moeten voorzien. In de voorzaal werden bij de bouw in de oostelijke wand acht en in de westelijke wand tien lampnissen opgenomen, met een verlenging in de achterkamer van vijf nissen in elke wand en nog twee in de achterwand. Het totale aantal nissen op de begane grond van het gebouw kan op 30 gereconstrueerd worden. De ordening van de nissen in de muren was tamelijk regelmatig, zonder overigens tot een strenge symmetrie van opposerende nissen in de lan-

ge wanden te leiden. De onderlinge afstand hart op hart gemeten mocht dan in de uitersten variëren van 1,30 m tot 3,10 m, bij de meeste lag de afstand tussen 1,80 m en 2,20 m met een gemiddelde van 1,95 m.

Wanneer we nu veronderstellen dat huis Scharlaken I *in origine* als Lakenhal is opgezet, dan zou wellicht de constructie van de lampnissen met deze functie te verbinden zijn. Het moge duidelijk zijn dat ruimten waar handel gedreven wordt, voldoende verlicht moeten zijn. Daaraan kunnen de lampnissen in ieder geval hebben bijgedragen. Een argument is verder ook te vinden in hun maatvoering. Wanneer men als uitgangspunt neemt dat zowel het aantal als de ordening der nissen een afspiegeling zou kunnen zijn van de standplaatsen der verkoopstallen, dan zou men dit ook als een afspiegeling van de functie van de ruimte kunnen zien. Nu is slechts één voorschrift voor de plaatsing van verkoopstallen in een lakenhal bekend en wel uit de late 13e eeuw voor de Lakenhal van Brugge. Daarin wordt bepaald dat iedere bezitter van een kraam een plaats van 7 voet in mag nemen. Gerekend volgens de oude Brugse voetmaat van 0,2743 m zou dit neerkomen op een afstand van 1,92 m.³⁸ Deze maat nu komt goed overeen met het eerder berekende gemiddelde in Dordrecht.

Een parallel voor een vergelijkbare ordening van lampnissen op de begane grond, zij het ook slechts in één lange wand, vinden we in het grote huis in Utrecht aan de Boterstraat 20.³⁹ Dit huis kon bouwhistorisch rond het midden van de 13de eeuw gedateerd worden. Volgens historische gegevens was het van het begin af aan in gebruik bij de Lombarden. Het stond dan ook eeuwenlang als het Lombardenhuis bekend. Bij het bouwhistorische onderzoek is aan het voorkomen van de rij lampnissen geen bijzondere betekenis toegekend. Men zou echter in het licht van het voorgaande ook hier een relatie met de praktijk van het handeldrijven kunnen postuleren, in dit geval met de praktijk van de geldhandel.⁴⁰

Het huis Scharlaken I in Dordrecht kan echter in zijn oorspronkelijke vorm nauwelijks gefunctioneerd hebben. Hierboven werd al aangegeven dat meteen tijdens de bouw verzakkingsverschijnselen optraden die bouwkundige aanpassingen noodzakelijk maakten. En ook later, toen het huis klaar was, bleven aanpassingen nog een tijd lang nodig. Zo werden nog in het tweede kwart van de 13de eeuw van de drie doorgangen van de voorzaal naar de achterkamer de twee zijdeuren dichtgezet en de drempel van de middendoorgang verhoogd. In korte tijd kwamen de lampnissen dicht in de buurt van de herhaaldelijk opgehoogde vloer en verloren hun functie. Een deel verdween zelfs onder het loopvlak. De plaatsing van twee staanders in de voorzaal kan de gevolgen voor de vloer van de verdieping illustreren. Deze ontwikkeling, die in zo korte tijd zo vele veranderingen te zien had gegeven, kwam dan omstreeks 1260 tot stilstand. Sindsdien schijnt het gebouw zich redelijk hebben te weten stabiliseren.

Op grond van de tot nu toe aangevoerde archeologische en bouwhistorische gegevens menen wij te kunnen vast-

stellen dat het Dordtse huis in zijn oorspronkelijke vorm als markthal werd opgezet. De met dit huis verbonden naam Scharlaken maakt het bovendien zeer waarschijnlijk dat het daarbij om een lakenhal ging. In dit huis mag dan ook de eerste Lakenhal van Dordrecht, periode A, gezien worden.

Vroege lakenhallen

Een lakenhal vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw, zoals die voor Dordrecht verondersteld wordt, kan als relatief vroeg gelden in vergelijking met de meeste lakenhallen elders. De *lakennijverheid* mag dan in verschillende plaatsen sedert de 12de eeuw in de geschreven bronnen voorkomen, gegevens over de aanwezigheid van een lakenhal zijn meestal van later datum.

Van de middeleeuwse lakenhallen in Vlaanderen heeft G. Nagel in zijn boek over markthallen een beknopt overzicht gegeven.⁴¹ Hij vermeldt vroege hallen in Ieper, Brugge, Arras en Douai; zij dateren hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 13de eeuw. Vele zijn echter alleen uit schriftelijke bron bekend. Waar nog gebouwen overgeleverd zijn, kunnen deze meestal als jonger aangemerkt worden. Met hun open, duidelijk voor de verkoop van goederen opgerichte arkadewanden vertegenwoordigen deze laatste het moderne type van de toen ontwikkelde functionele markthal. Van deze hallen schijnt alleen de Hal van Brugge – met arkadenbouw aan de beide lange zijden van een langwerpige binnenplaats – terug te gaan tot in de gevorderde 13de eeuw.⁴²

Gegevens voor 13de-eeuwse lakenhallen in de Noordelijke Nederlanden komen ook bijna uitsluitend uit geschreven bronnen. In Leiden, waar de lakennijverheid voor de 13de eeuw vaststaat, door de archeologische vondst van enige lakenloden,⁴³ bevond de eerste Lakenhal of *wanthuis* zich achter het Stadhuis op de linker Rijnsoever.⁴⁴ Omstreeks 1410 werd deze hal verplaatst en in het vergrote stadhuiscomplex opgenomen.⁴⁵ In Delft was eigenlijk niet sprake van *één* hal, maar van verschillende wanhuizen die volgens vermeldingen uit de 14de en 15de eeuw op het grafelijke territorium in de stad lagen.⁴⁶ Voor de Lakenhal of *gewanthuis* van 's-Hertogenbosch aan de Markt, met een eerste vermelding uit 1287, zijn alleen uiteenlopende en deels ontoereikende gegevens beschikbaar.⁴⁷ Enerzijds zijn er voor dit gebouw wel directe geschreven bronnen en is er een afbeelding uit een veel jongere tijd,⁴⁸ maar men heeft nagelaten het gebouw te documenteren toen het in de moderne tijd afgebroken werd.

Archeologische aanwijzingen voor het bestaan van vroege lakenhallen zijn, met uitzondering van Dordrecht, uiterst beperkt. Van de eerste Lakenhal van Beverwijk, die bekend is van 1302 tot 1398, was alleen de fundering van een kort muurgedeelte overgebleven.⁴⁹ De oude Lakenhal van Utrecht droeg, zoals reeds vermeld, in de tijdsspanne van 1272 tot 1381 de naam Scharlaken. Hij bevond zich in de Choorstraat 3-5, welke straat toen 'On-

der de Lakensnijders' genoemd werd. Het uiterlijk van de hal is onbekend.⁵⁰ Volgens de oude kelderplattegrond van de huizen langs deze straat⁵¹ moet het desbetreffende perceel een groot huis gedragen hebben. Dit huis was geheel in de traditie van de grote Utrechtse huizen die als 'stadskastelen' bekend staan⁵² loodrecht op de straat georiënteerd. De oude Utrechtse hal was derhalve van een type zoals dat ook bij de eerste Dordtse hal verondersteld werd. Dit type ging nog uit van een traditionele gesloten huisvorm, in tegenstelling tot het latere type van de open markthal. Na het opgeven van de oude Utrechtse hal, in of kort na 1381, werd dichtbij een nieuwe hal betrokken. Van welk type deze was en ook hoe verder het uiterlijk ervan was is niet bekend.

Het verschijnsel van vervanging van een oude door een nieuwe lakenhal in de periode van de tweede helft van de 14de tot in de vroege 15de eeuw heeft zich in verschillende steden voorgedaan. Leiden werd in dit verband naast Dordrecht en Utrecht al genoemd. Maar ook Gent valt hierbij te rekenen. De huidige Lakenhal in deze stad die dateert uit de 15de eeuw is de opvolger van een hal uit de 13de eeuw. Het is tot nu toe niet gelukt deze laatste te localiseren; wel is het vermoeden sterk dat hij niet op de plek van de huidige hal gezocht moet worden.⁵³ Mag men uit deze vervangingen afleiden dat ten tijde van de grootste ontplooiing van de lakenhandel een behoefte aan moderne koophallen groeide, welke behoefte op veel plaatsen tot meer of minder revolutionaire bouwactiviteiten leidde? In de lijn van deze algemene ontwikkeling zou het dan ook mogelijk zijn de verplaatsing van de Lakenhal in Dordrecht te verklaren. Niet zozeer de bouwvalligheid als gevolg van de verzakking van het gebouw of een gebrek aan ruimte zouden de oorzaken zijn geweest, maar veeleer de behoefte om de bloeiende lakenhandel in een moderne, aan de eisen van deze handel beantwoordende localiteit onder te brengen. De nieuwe Lakenhal – eerder met B aangeduid – met zijn heldere, transparante en doelgerichte opzet⁵⁴ voldeed hieraan veel beter.

Daar kwam in dit bijzondere geval nog bij dat juist in deze tijd in Dordrecht een ingrijpende stedenbouwkundige verandering plaatsvond. Bij het archeologische onderzoek kon worden vastgesteld dat voor de Wijnstraat een nieuwe en waarschijnlijk voor het eerst vaste rooilijn ingesteld werd. Deze lag iets meer naar het noordwesten ten opzichte van de oude gevellijn. Een van de effecten kan zijn geweest dat de noodzaak ontstond de voorgevel van het huis Scharlaken 1 naar achteren te verplaatsen. Dat echter is niet gebeurd. In plaats daarvan werd het gehele huis afgebroken. Verkort en volgens een nieuw concept werd het langs de nieuwe rooilijn herbouwd: huis Scharlaken 2.

De archeologische gegevens van het tweede huis

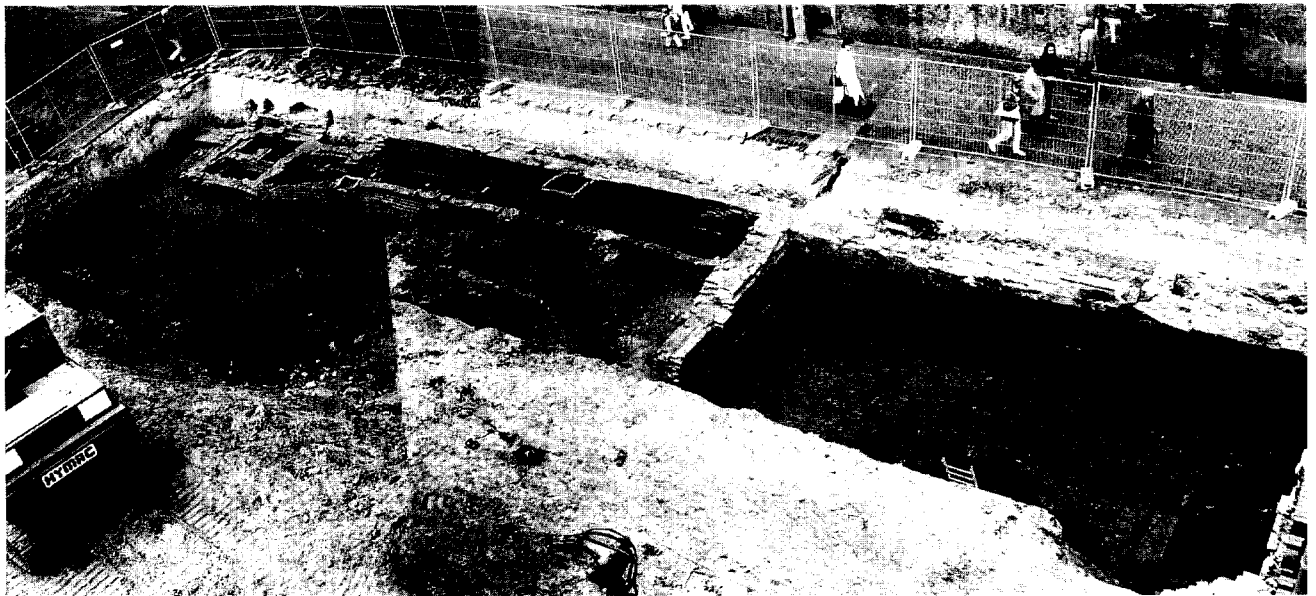
Archeologisch beschouwd kunnen de afbraak van het eerste en de bouw van het tweede huis omstreeks 1360 geda-

teerd worden. Voor een eventueel hiaat tussen sloop en herbouw zijn geen aanwijzingen gevonden. Het huis Scharlaken 2 vertoonde in zijn hoofdopzet zowel een voortborduren op het oude concept, als de schepping van een totaal nieuw bouwwerk. De voortzetting kwam het duidelijkst tot uitdrukking in het aanhouden van de oude kaveldekkende huisbreedte en in de handhaving van de lijn van de oude scheidingsmuur, zij het nu als plaats voor de nieuwe achtergevel. De nieuwe zij- en achtermuren stonden direct op de behouden delen van het oude muurwerk dat als fundering dienst bleef doen. Volledig nieuw daarentegen was de sterke verkorting van het gebouw. Het huis was in zijn geheel niet langer dan een deel van alleen de oude voorzaal. De nieuw opgetrokken voorgevel lag 5 m meer naar binnen en op de voormalige scheidingsmuur verrees de nieuwe achtergevel. Anders was ook de herinrichting van het achtererf met een aantal nieuwe elementen. En tenslotte kan ook de verandering van baksteenmaat naar het formaat 22/23 x 10,5 x 4,5/5 cm als een vernieuwing aangemerkt worden. Hoe zag nu het nieuwe huis Scharlaken 2 er in hoofdlijnen uit ?

Het huis had een rechthoekige plattegrond van 9 x 18,5 m² zonder nadere indeling (afb. 2). Het was vanaf de straat door drie deuren toegankelijk – twee konden opgegraven worden en de derde laat zich vermoeden – en vanaf het achtererf door een middendeur in de achtergevel. Op het achtererf verrees een zware, vrijstaande, rechthoekige toren met een oppervlak van 5,50 x 9,50 m². Ondergronds sloot de toren weliswaar aan op de onder het maaiveld bewaard gebleven noordoost hoek van het oude Scharlaken I, in de bovengronds veranderde indeling van het terrein lag hij op enige afstand schuin achter het nieu-

we Scharlaken 2 en aanvankelijk zonder enige verbinding met het huis. De etage(s) van de toren was(ren) toegankelijk via een lateraal geplaatste vierkante traptoren. De ondergrondse kelderruimte was als één reusachtige beerput (met een inhoud van 82 m³!) ingericht. Bij een latere ontwikkeling werden huis en toren verbonden door een langs de noordzijde van het erf gebouwde overdekte gang (afb. 4). De aldus ontstane driedelige lay-out van huis-gang-toren/beerput kwam blijkens archeologisch onderzoek in enkele buurhuizen vaker in de stad voor.

Huis Scharlaken 2 was niet zoals het eerste verzakt. Het oude huis had zich op den duur klaarblijkelijk gestabiliseerd, zodat op de overblijfselen zonder bezwaar weer gebouwd kon worden. Een voor het archeologische onderzoek belangrijk gevolg was wel dat van het tweede huis nu alleen maar de alleronderste delen in het bovenste traject van de opgraving beschikbaar waren. Dientengevolge was het vanuit de archeologie nauwelijks mogelijk uitspraken te doen over de verdere opbouw. Gelukkig beschikken we daarvoor over een iconografische bron uit de 18de eeuw die een beeld geeft van de voorgevel aan de straat (afb. 5). Daaruit blijkt dat het om een groot gebouw met zeker drie etages gaat. De uitgesproken laatgotische façade met hoge smalle vensters, trapgevel en arkeltoerentjes, samen met de uit de opgraving bekende plattegrond, stellen ons in staat ook dit huis in te delen bij de zogenaamde grote stenen huizen. Anders dan zijn voorganger, echter, valt het te rangschikken onder het subtype van de minder grote middeleeuwse woonhuizen die, wederom, vooral in Utrecht, maar daarnaast ook in tal van andere steden, goed vertegenwoordigd zijn.⁵⁵

Afb. 4. Overzicht van het muurwerk van huis Scharlaken 2 in een fotomontage uit het zuidwesten. Links de traptoren en de gang op het achtererf. Rechts het noordoostelijke deel van het huis. Uiterst rechtsonder nog een fragmentje van de voorgevel (foto ROB, Amersfoort).

Afb. 5. Het huis Scharlaken 2 met trapgevel en arkeltorentjes; op de begane grond de functie van Waag. Detail uit een tekening van Aart Schouman uit 1744 (Gemeentearchief Dordrecht, Gem. Prentverzameling G 736).

Het tweede huis Scharlaken als woonhuis en stadswaag

Naar de vorm, de afmetingen en het voorkomen in het algemeen te oordelen valt te vermoeden dat het huis Scharlaken 2 als woonhuis is opgezet. Het moet echter bij een vermoeden blijven, aangezien er geen doorslaggevende bewijzen voor zijn. De spaarzame gegevens die het archeologische onderzoek met betrekking tot de begane grond heeft opgeleverd zeggen weinig over het gebruik van deze ruimte. Naar alle waarschijnlijkheid werd dit niveau ook niet voor woondoeleinden gebruikt, maar huisde men op de etage(s). Vorm en afmetingen daarentegen bevestigen in vergelijking met andere woonhuizen weer wel een dergelijk gebruik. Op de overeenkomst met vergelijkbare stenen huizen in Utrecht is in de vorige paragraaf gewezen. Ook de parallelie in grondplan met enkele buurhuizen in Dordrecht maakt een gebruik als woonhuis aannemelijk.

Hieraan kan nog een stedenbouwkundig argument toegevoegd worden. Het terugplaatsen van de voorgevel van Scharlaken 2 op de nieuwgeschapen rooilijn van de Wijnstraat – die nog steeds de rooilijn langs deze straat is –

ging tevens gepaard met het trekken van een gemeenschappelijke achtergevellijn over dezelfde buurpanden. Dit nu kan betekenen dat de bouw van Scharlaken 2 mede ten doel had het pand te rangschikken binnen de groot-schalige reconstructie die in dit voorname deel van de stad als geheel plaatsvond. De aldus vormgegeven lay-out van huis-gang-toren/beerput, al wel eerder maar vooral later herhaaldelijk uitgevoerd, leidde tot het ontstaan van een voor Dordrecht kenmerkend type van een rijk woonhuisensemble uit de 14de en 15de eeuw.

Met de bouwkundige gegevens stemmen de historische gegevens betreffende huis Scharlaken 2 goed overeen.⁵⁶ Na de vermeldingen van het eerste huis in 1312 en 1323 (zie boven) duikt het huis in de bronnen pas weer op in 1361, in welk jaar het verkocht werd.⁵⁷ Eigenaar en verkoper was Willaem Reymboudszoon die uit een geslacht van Dordtse burgers met de familienaam Zeebaers stamde. Deze familie was vanaf het midden van de eeuw bij de toen heersende politieke en sociale ontwikkelingen omhooggekomen en had een plaats in het stadsbestuur verworven.⁵⁸

Opmerkelijk is dat de koper in 1361 Heer Otto van Arkel was. De Heer van Arkel speelde bij de toen woedende adelstwisten in Holland, die als Hoekse en Kabeljauwse Twisten bekend staan, een vooraanstaande rol in de Kabeljauwse partij. Het zwaartepunt van zijn macht lag in het nabijgelegen Gorinchem, dat evenals Dordrecht aan de rivier de Merwede is gesitueerd. Ook in Dordrecht echter kon hij beschikken over een invloedrijke aanhang, waaronder Willaem Reymboudszoon Zeebaers. Er zijn bovendien aanwijzingen dat tussen de geslachten Zeebaers en Arkel een zekere familieverwantschap kan hebben bestaan.⁵⁹

In de jaren kort na 1360 bereikten de politieke tegenstellingen in Dordrecht een hoogtepunt. Weliswaar was het stadsbestuur als entiteit Hoeks, daarnaast was er een Kabeljauwse factie die sterke invloed had in de bovenste lagen van de burgerij. Een openlijk conflict tussen de rivaliserende steden Dordrecht en Gorinchem/Arkel brak uit in 1362, zelfs met een mogelijke dreiging van militaire acties. Verschillende aanhangers van de Kabeljauwen, onder wie ook Willaem Reymboudszoon, werden uit de stad verbannen.⁶⁰ Na de terugkeer van de bannelingen, een jaar later, gelukte het echter Willaem Reymboudszoon zijn politieke loopbaan weer op te nemen. En met succes, want vanaf 1367 verschijnt hij enige malen als schepen in het stadsbestuur.⁶¹

Men kan zich afvragen of bij de transactie van 1361 de zojuist genoemde ontwikkelingen mede een rol hebben gespeeld. In concreto, of wellicht Heer Otto van Arkel met de verwerving van het huis Scharlaken 2 door zijn kinsman Zeebaers in de zin had een vast steunpunt binnen de vijandelijke buurstad te verkrijgen. Met de thans bekende gegevens is deze vraag, helaas, niet te beantwoorden.⁶² Hoe dit ook zij, in 1388 heeft Arkel het huis weer afgestoten. Het werd daarop gekocht door de Dordtse burger Jan van der Zidewende.⁶³

In de tijd daarna komt het huis regelmatig in de bronnen voor. De 15de-eeuwse vermeldingen hebben betrekking op eigendom, verhuring en bewoning. Bij een vergelijking met dergelijke vermeldingen van andere huizen blijkt niets van een bijzondere betekenis die Scharlaken in deze tijd gehad zou kunnen hebben. Men mag daaruit wel concluderen dat het naar alle waarschijnlijkheid als woonhuis in gebruik was. De gegevens uit de 16de eeuw, toen de naam van het huis ook tot familienaam der bewoners was geworden,⁶⁴ pleiten nog meer hiervoor. Omstreeks het midden van de eeuw blijkt de begane grond als 'wijnkelder' te zijn ingericht. Het begrip kelder zal men dan wel in de betekenis van opslagruimte, pakhuys op dienen te vatten, aangezien bij de opgraving van de tweede bouw fase niets van een verdiepte kelder is gebleken.

Aan het einde van de eeuw, in 1594, is het huis Scharlaken door de stad aangekocht om op de begane grond de stedelijke Waag te vestigen.⁶⁵ Spoedig daarna werden de etages weer voor privégebruik verkocht. De Waag heeft tot het jaar 1931 in het gebouw verbleven.⁶⁶ In die functie is het tegen het midden van de 18de eeuw ook afgebeeld. De opgraving heeft wat dit specifieke gebruik betreft niets kunnen ophelderen. Enerzijds zal een rol gespeeld hebben dat de Waag in een 'gewoon' huis was ondergebracht,⁶⁷ daarnaast zullen de vele wisselingen in gebruik zowel voor als na 1931⁶⁸ eventueel aanwezige archeologische sporen danig hebben aangetast.

Epiloog

De laatgotische façade van huis Scharlaken 2 is in 1834 in neoklassicistische stijl veranderd. Of, en zo ja in welke mate, het achterliggende huis daarbij ook betrokken was, valt uit de voorhanden zijnde gegevens niet op te maken.⁶⁹ Sedertdien trad een snelle wisseling van gebruik in het gebouw op. Zo was eerst op de etage de stadsbouwkundige tekenschool gevestigd, daarna was zij onder meer in gebruik als concertzaal en vervolgens als telegraafkantoor. De begane grond was laatstelijk ingericht als toonzaal van het Gemeente Energie Bedrijf. Kort na 1960 werd, zoals eerder vermeld, het gebouw afgebroken. Tekenend voor het geringe belang dat aan dit voor de geschiedenis van de stad zo belangrijke gebouw gehecht werd, is het feit dat het precieze jaar van de sloop niet vastgelegd is.

Drie elementen van het huis zijn nog overgebleven. Het wapen van de stad, gesierd met kroon en twee griffoenen, dat hoog aan de laatste gevel bevestigd was, is uit de sloop behouden.⁷⁰ Ten tweede is het bij de opgraving vrijgelegde middeleeuwse muurwerk van beide bouwfasen na het onderzoek weer toegedekt en door een aangepaste fundering van de moderne overbouw niet beschadigd. En ten slotte is de grote beerkelder in de toren achter het huis Scharlaken 2 als een historisch monument in de nieuwbouw opgenomen.⁷¹

Noten

- 1 Dit artikel is een vertaling in iets gewijzigde en aangevulde vorm van 'Tuchhalle, Wohnhaus, Stadtwaage (13.-16. Jahrhundert). Die Entwicklung des Hauses Scharlaken in Dordrecht (Niederlande) nach archäologischen und historischen Befunden' in M. Gläser (Hrsg.), *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum. Eine Festschrift für Günter P. Fehring*. Rostock 1993, 377-389 (Schriften des Kulturhistorischen Museums in Rostock I).
- 2 H. Sarfatij, Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland, in: H. Sarfatij (red.), *Verborgene steden: stadsarcheologie in Nederland*. Amsterdam 1990, 102-111.
- 3 H. Sarfatij, Die Veränderungen von Grundstücks- und Gebäudestrukturen in Dordrecht/Niederlande von 1200-1500, in *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 20, 1990, 149-156.
- 4 Een voorlopig bericht van deze opgraving verscheen in D.P. Hal-lewas, Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1987, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 20, 1988, 323-337.
- 5 Deze dateringen zijn tot stand gekomen op basis van het archeologische vondstenmateriaal, deels aangevuld met een aantal dendrodateringen.
- 6 Wat volgt is een samenvatting van de beschrijving van huis 29 in H. Sarfatij, Diggings in Dordrecht; the development in topography along Tolbrugstraat-Waterzijde (in voorbereiding).
- 7 De voorgevel van bouw fase I bevond zich in de huidige straat en was daar onder moeilijke omstandigheden slechts ten dele vrij te leggen.
- 8 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, A.Koch (ed.), *Band I: eind van de 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage 1970; J.G. Kruisheer (ed.), *Band II: 1222-1256, Band III: 1256-1278*, Assen/Maastricht 1986 en 1992 (verkort aangehaald *OHZ I, II, III*). Hier *OHZ I*, nr. 241.
- 9 Cf. Th.E. Jensma, Dordrecht autonoom ... maar gebonden; de ontwikkeling van de stedelijke autonomie gedurende de middeleeuwen, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 1, 1969, 105-115.
- 10 Cf. H. Sarfatij, Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland.
- 11 *OHZ II*, nr. 840.
- 12 *OHZ III*, nr. 1740, nr. 1749, nr. 1767, nr. 1806.
- 13 D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1980-1982, 15 delen; hier spec. deel 2, 174.
- 14 J.F. Niermeyer, Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw (I-VI), in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8e reeks, 3, 1941-1942, 1-36 (I, II), 177-222 (III, IV); 4, 1942-1943, 86-113 (V), 145-160 (VI); hier speciaal V, 92.
Opmerkelijk is overigens dat in hetzelfde jaar 1367 een nieuwe opwekking naar de wolwerkers uitgaat zich in Dordrecht te vestigen in nagenoeg dezelfde bewoordingen als negentig jaar eerder! Voor het jaar 1367 zie J.F. Niermeyer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, deel I: 1104-1399*, 's-Gravenhage 1968, nr. 500; voor het jaar 1276 zie *OHZ III*, nr. 1740.
- 15 J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, IV, 214-215.
- 16 Op de samenhang is gewezen door J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, VI, 146. De tekst van de keur in: J.A. Fruin (ed.), *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1882, 2 delen; hier speciaal I, 246-248.
- 17 Voorbericht van de opgraving in H. Sarfatij, Dordrecht, in: *Nieuwsbulletin van de Kon.Ned.Oudheidkundige Bond* 1972, *136-138.

- 18 J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht 1931-1933. 2 delen: I, 63-64; C.J.P. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, Zaltbommel 1974, 2 delen: I, 191. Beide auteurs overigens zonder bronvermelding.
- 19 Th.W. Jensma, Van Lakenhal tot Stadhuis, in: *Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* 10, 1984, nr. 4, 7-27; hier speciaal 7-9.
- 20 Th.W. Jensma, *Van Lakenhal tot Stadhuis*, 7-9. De overgang tot Stadhuis bracht in 1544 de eerste grote verandering teweeg, in de 17e eeuw gevolgd door het aanbrengen van een monumentale ingang in de zuidelijke langsegevel. De tweede grote verandering vond in de 19e eeuw plaats, toen onder meer de buitengevels in klassicistische trant herbouwd werden. Bij de recente restauratie van het gebouw, in de jaren rond 1980, zijn verschillende delen van de gothische hal in origine terugggevonden; zij zijn zoveel mogelijk hersteld en in het zicht gebracht, met name aan de noordelijke langsegevel.
- 21 J.F. Niermeyer, *Bronnen*, nr. 491.
- 22 Voor de hulp op het terrein van de naamkunde ben ik R. Rente-naar te Amsterdam dankbaar.
- 23 Voor de algemene betekenis zie *Woordenboek van de Nederlandse taal*, 1882- . deel 14, 283. Betreffende het voorkomen in middeleeuwse bronnen zie E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage 1885-1941, 11 delen; hier speciaal deel 7, kol. 325-326. Het woord zou een oriëntaalse afstamming hebben – in het Perzisch *sakirlât* – en verder afgeleid zijn van het Oud-Franse *escarlate*, het Middeleeuws-Latijnse *scarlatum* en dan vervormd zijn door de verbinding met het woord *laken*. Varianten zijn het Middelnederlands *scarlaken*, het Middel-Nederduits *scharlaken* en het Middel-Hoogduits *scharlachen*, *scharlach*.
- 24 Voor vermeldingen tussen 1316 en 1358 zie J.F. Niermeyer, *Bronnen*, 100, 161, 224, 225, 227, 228.
- 25 Diksmuide en het Vrije van Brugge: K. de Flou, *Woordenboek der toponymie van West-Vlaanderen enz.*, Deel 14, Brugge 1933, 181; Ieperen: W. Beele, *Studie van Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*, Ieperen z.j., 519; Brugge: A. Jamees, *Brugse poorters; opgetekend uit de stadsrekeningen en ingeleid, deel 1: 1281-1417*, Handzame 1974, 87.
- 26 Voor een overzicht van deze familie zie M. Balen Jansz., *Beschrijvinge der stad Dordrecht enz.*, Dordrecht 1677, 1213-1217.
- 27 Voor Holland in de periode 1343-1346 zie H.G. Hamaker (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis*, Utrecht 1875-1878, 3 delen, 238, 378, 493. Voor Vlaanderen zie K. de Flou, *Woordenboek*, 180-181.
- 28 De gegevens betreffende dit huis zijn mij ter beschikking gesteld door M.W.J. de Bruijn te Utrecht.
- 29 Rijksarchief Utrecht, St.Jan, nr. 395.
- 30 *Middelnederlandsch Woordenboek*, deel 9, kol. 1720.
- 31 Vermelding van de kisten in 1272 in S. Muller Fzn. e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 's-Gravenhage 1925-1959, 5 delen (7 banden); hier speciaal OSU IV, nr. 1823. Vermelding als *novum wanthus* in 1281 in OSU IV, nr. 2082. De aanduiding nieuw wanthuis lijkt op het bestaan van een voorganger te wijzen. Gegevens hiervoor ontbreken echter ten enen male.
- 32 OSU II, nr. 772.
- 33 Rijksarchief Utrecht, St.Jan, nr. 169-2, fol. 103v-104.
- 34 M. Balen Jansz., *Beschrijvinge*, 654. De vermelding is ontleend aan een sinds lang verloren gegane stadsrekening.
- 35 Ch.M. Dozy (ed.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1284-1424*, 's-Gravenhage 1891, 96.
- 36 A.F.E. Kipp, Große mittelalterliche steinerne Wohnhäuser in Utrecht, in: *Hausbau in den Niederlanden*, Marburg 1990 (Jahrbuch für Hausforschung 39), 257-281.
- 37 M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent: Periode 1100-1300; De kelders*, Gent 1991, 167 vlg. en de plans I-XI.
- 38 Het voorschrift bij R. Hápke, *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, Berlin 1907, 240. Voor de Brugse voetmaat zie P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en munstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende 1984, 50.
- 39 *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht*, 1988, 49 vlg., spec. afb. 42; met een toevoeging in AB-KU, 1989, 9-10.
- 40 Vriendelijke mededeling van de bouwhistorische onderzoeker van het pand, A.F.E. Kipp te Utrecht.
- 41 G. Nagel, *Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt; Eine baugeschichtliche Untersuchung an südwestdeutschen Beispielen*, Berlin 1971, 47-50.
- 42 P. Devos e.a., *Brugge, herwonnen schoonheid*, Tiel/Amsterdam 1975, 13-15.
- 43 D.E.H. de Boer, Leiden in de middeleeuwen, in: J.K.S. Moes en S.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden; Zeven eeuwen textielnijverheid*, Utrecht 1991, 33-46; hier speciaal 34.
- 44 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten; de geschiedenis van de stedeboekkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw*, Leiden 1975, 88 en Afb. 101.
- 45 R. Meischke, Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598), in: *Leids Jaarboekje* 81, 1989, 55-83; hier speciaal 58-59. De Lakenhal is in de Nieuwe Tijd opnieuw verplaatst, nu naar het gebouw waarin tegenwoordig het Museum 'De Lakenhal' is ondergebracht.
- 46 J.J. Raue, *De stad Delft; vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen; Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek*, Delft 1983, 223-225.
- 47 N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch z.j., 352-374; M.H.M. Spierings, *Het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400*, Tilburg 1984, 50-55, 268-273.
- 48 De Lakenhal komt voor op het schilderij 'De Lakenmarkt' uit de eerste helft van de 16e eeuw. Het schilderij bevindt zich in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch en is onder meer afgebeeld in L. Noordegraaf, *Spectrum/Sijthoff atlas van de Nederlandse marktsteden*, Utrecht/Antwerpen-Amsterdam 1985, 186.
- 49 Archeologische Kroniek van Noord-Holland, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 17, 1985, 341.
- 50 Het huis is in 1931 voor de bouw van een warenhuis afgebroken. Er zijn daarbij, volgens mededeling van drs M.W.J. de Bruijn, wel gegevens verzameld maar deze zijn nooit uitgewerkt.
- 51 ABKU 1982, afb. 18.
- 52 Zie ook noot 36.
- 53 M.C. Laleman en P. Raveschot, *Woonhuizen Gent*, 208 en 222.
- 54 M.E. Stades-Vischer, *Het stadhuis te Dordrecht*, Dordrecht 1983.
- 55 Voor Utrecht zie A.F.E. Kipp, *Große Wohnhäuser*; naast Utrecht ook de andere steden zie C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963.
- 56 Het grootste deel van de plaatselijke historische gegevens over het huis Scharlaken zijn mij ter beschikking gesteld door M.H. Benschop, Gemeentearchief Dordrecht.
- 57 De verkoop van 1361 laat zich herleiden uit een daaropvolgende verkoop in het jaar 1388; deze laatste is in een schepenoorkonde vastgelegd (Gemeentearchief Dordrecht, nr. 1: Stadsarchief, 'De Grafelijke Tijd (1200-1572)', nr. 4: 'Klepboek 1383-1438', fol. 25).
- 58 H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982, 266-268.

- 59 M.H. Benschop, Het huis Scharlaken (II), in: *Kwartaal & Tekenen van Dordrecht* 14, 1988, nr. 4, 1-5; hier speciaal p. 1.
- 60 J.F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad*, IV, 218-221.
- 61 M. Balen Jansz., *Beschryvinge*, 276.
- 62 Aldus berichtte mij ook M.J. Waale te Wassenaar die een studie gewijd heeft aan de zogenaamde 'Arkelse oorlogen.'
- 63 Zie hiervoor noot 57.
- 64 Zie boven bij de naam Scharlaken als familienaam.
- 65 De mededeling van J.L. van Dalen, *Geschiedenis*, I, 310, dat de Waag al in 1312 in dit huis gesticht werd en in 1594 op dezelfde plek als Kaaswaag opnieuw werd opgebouwd, is in velerlei opzicht onjuist.
- 66 C.J.P. Lips, *Wandelingen*, I, 77-78. NB: in de eerste, Duitse versie van dit artikel is foutief 1834 als jaar van vertrek van de Waag genoemd.
- 67 Tot het midden van de 16de eeuw was een waag niet in een daar-toe gebouwde inrichting ondergebracht maar huisde hij in gebouwen met meer andere op de handel gerichte functies. Daarbij waren 'gewone' huizen lang niet uitgesloten. Specifieke waaggebouwen zijn in vergelijking hiermee relatief late verschijningen (vriendelijke mededeling van W.H. Kiem te Berlijn die het fenomeen Waag in Nederland bestudeert).
- 68 Zie ook de epiloog hieronder.
- 69 De nieuwe gevel werd ontworpen en gebouwd door stadsbouwmeester G.N. Itz. Nadere gegevens over deze bouwwerkzaamheden bleken bij navraag niet aanwezig te zijn. Zie ook: A. Meffert, R. Schook, *G.N. Itz, stadsbouwmeester van Dordrecht 1832-1867*, Delft 1985, p. 39.
- 70 Het wapenschild is, naar mededeling van ing W. van den Berg te Dordrecht, opnieuw opgehangen aan de gevel van een huis aan het Grotekerksplein te Dordrecht.
- 71 Belangrijke informatie hebben mij verstrekt de dames B. Beer-naert (Brugge), M.-C. Laleman (Gent) en de heren M.H. Benschop (Dordrecht), M.W.J. de Bruijn (Utrecht), J.F. Dröge (Leiden), A.H. van Drunen ('s-Hertogenbosch), P.J. van der Heyden ('s-Hertogenbosch), K. Kiem (Berlin), A.F.E. Kipp (Utrecht), B.J.M. Klück (Utrecht), R. Rentenaar (Amsterdam), M.J. Waale (Wassenaar). Ik ben hiervoor zeer erkentelijk.